

УДК 303.446:355.1-048.35(497)(091)"1856/1914"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-5>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ ВОЄННОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА БАЛКАНАХ 1856–1914 РР.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ¹

Присвячується моєму батькові, підполковнику Фальку Анатолію Івановичу, який в 1983-1986 рр. виконував обов'язки військового інструктора у складі воєнної місії у ВПС лівійської армії.

Вивчення феномену військової модернізації в країнах балканського регіону та його впливу на соціально-політичні, воєнно-економічні та культурні напрямки розвитку суспільства в досліджуваних країнах є перспективною науковою темою. Вона дає змогу осмислити складний процес державотворення та впливу військових реформ на його динаміку.

Дослідження присвячене вивченню особливостей проведення військових реформ у регіоні Південно-Східної Європи. Часовий інтервал, що вивчається, – середина XIX – початок XX ст. Це період становлення збройних сил у Сербії, Румунії, Болгарії, Чорногорії, які здобули незалежність, і період проведення динамічних реформ в османській і грецькій арміях. Порівняльний метод щодо проведення реформ у збройних силах християнських країн Балканського півострова з перетвореннями, які здійснювалися в досліджуваній період в армії Османської імперії, дає змогу деталізувати деякі особливості й складнощі в організації реформ.

Уточнення низки елементів реформ дають змогу дійти висновку щодо вирішальної ролі військової модернізації на Балканах, запозиченої із моделей європейських армій, насамперед Німеччини та Франції. Розкрито такі фактори реформувань, як: освіта, здобута в європейських військових вишах; закупівля новітнього озброєння в передових країнах Європи і США; запрошення іноземних військових фахівців у ролі інструкторів для здійснення навчання частин і з'єднань; організація штабної служби; участь у плануванні й організації бойових дій інструкторів; створення військової медицини; стажування офіцерів у військах європейських країнах; створення мобілізаційного резерву за німецьким, або французьким зразками.

¹ Це дослідження з'явилося в пресі завдяки сприянню доктора історичних наук, професора Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка небайдує ставиться до війни в Україні та надає гуманітарну допомогу нашій країні. Автор дякує за допомогу доктору історичних наук Оліверу Штейну, співробітнику Вільного університету Берліна та куратору музею баварської армії в м. Інгольштадті, а також співробітнику центру стратегічних досліджень у м. Белграді доктору історичних наук Даліборі Денді, доктору військових наук, професору болгарської військово-морської академії у м. Варна Асену Кожухарову. Завдяки допомозі цих людей проведене дослідження отримало фундамент у вигляді необхідної літератури щодо вивчення історії військової модернізації на Балканах. Ласкаво надала свої роботи для організації досліджень відомий османіст, професор, доктор історичних наук канадського університету Онтаріо Вірджинія Аксан.

У дослідженні розглядаються підсумки проведення військових реформ в арміях Греції, Сербії, Болгарії, Румунії та Чорногорії. Уточнюються наслідки військової модернізації, що вплинули на стан армій країн Балкан напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: військова модернізація, збройні сили, військові реформи, балканські країни, військові інструктори, навчання офіцерів у Європі.

Кримська війна 1853–1856 рр. і наступні війни, що відбувалися в 1859–1878 рр. в Європі, Азії та США, дали старт черговому витку військової модернізації у світі. У цей період армії продовжували формуватися в Греції, Сербії, Дунайських князівствах і Чорногорії, а в 1878 р. в Болгарії були створені власні збройні сили. Військові реформи в країнах, які намагалися подолати відставання в організації армії, зазвичай, не відбувалися систематично.

Дослідження історії наздоганяючої військової модернізації на Балканах є актуальною науковою проблемою. Використаний у дослідженні метод порівняння модернізаційних процесів серед балканських держав дає багату палітру поглядів на військові реформи, що проводяться в регіоні. Період дослідження – друга половина ХІХ та початок ХХ ст.

Кримська війна 1853–1856 рр. є нижньою межею дослідження як подія, що призвела до початку реформ збройних сил багатьох європейських країн. Поряд із громадянською війною в США 1861–1865 рр. і низкою європейських воєн у другій половині ХІХ ст. ці події призвели до революційних перетворень в озброєнні та методах організації армій. Крайньою часовою межею дослідження є події початку Першої світової війни 1914–1918 рр.

Автор продовжує дослідження процесів військової модернізації [1]. Ця робота пов'язана з попередніми статтями, присвяченими різним елементам модернізації: процесам гонки озброєнь у досліджуваній період [2], діяльності військових місій на Балканах [3].

Метою статті є дослідження історії військової модернізації на Балканах, яка активно розпочалася в арміях регіону з середини ХІХ ст. і тривала хвилями до початку ХХ ст. Слід зазначити, що разом із країнами Балкан (європейсько-християнського культурного простору) в дослідженні аналізуються також реформи в османській армії, які мають ментальні відмінності, властиві ісламським країнам. Метод порівняння модернізацій, широко застосований у науці, дозволить зрозуміти особливості військових перетворень на Балканах у різних країнах і більш повно розкрити основні проблеми, з якими зіштовхнулися армії країн регіону в період реформування.

У науковій літературі тема вивчення історії процесів військової модернізації в Балканському регіоні вже була в центрі уваги істориків. Зазвичай, розглядалися модернізаційні процеси в армії тієї чи іншої країни. Так, сербський учений С. Раткович-Костич присвятив свої дослідження впливу військового співробітництва з європейськими країнами на реформування сербської армії [4]. Вплив європейських військових на сербську воєнну науку розглядав історик С. Джукіч [5]. Дослідник з Белграда Д. Денда в першій

частині своєї книги аналізував європейський вплив на реформи армії в Сербії в другій половині XIX ст. [6]. Вплив військової освіти на модернізацію збройних сил Болгарії вивчав військовий історик з Варни А. Кожухаров [7]. Історію переозброєння болгарської армії напередодні Балканських воєн 1912–1913 рр. досліджував у своїй статті Т. Петров [8]. Для теми дослідження цікавий бібліографічний довідник І. Танчева, який систематизував навчання офіцерів болгарської армії за кордоном [9]. Процеси модернізації грецької армії і участь у ній французьких офіцерів у 1883–1914 рр. досліджував військовий історик П.-Е. Бордо [10]. Військові реформи в Османській імперії вивчали історики з Ізраїлю, Америки і Туреччини Й. Валлаш [11], Е. Еріксон [12; 13; 14], М. Уяр [15; 16; 17], Б. Атеш [18]. Важливий елемент модернізації, перебіг переозброєння турецької армії на межі XIX–XX ст. досліджував турецький історик Н. Йорулмас [19]. Аналізу історії торгівлі зброєю в Східній і Південно-Східній Європі в досліджуваній період присвячена робота Д. Гранта [20].

Джерельною базою для нашого дослідження є опубліковані та неопубліковані архівні джерела. Одним із прикладів опублікованих архівних джерел є збірник офіційних документів військової розвідки, що охоплюють 1882–1908 рр., виданих в Стамбулі під редакцією істориків з Туреччини та Великої Британії І. Кемалоглу та М. Басханова [21]. У цих документах підвищений інтерес іноземних військових агентів (аташе) до теми підготовки турецьких офіцерів за кордоном. Професор Д. Денда опублікував важливі документи австрійського військового агента, який спостерігав за бойовими діями сербської армії у війні 1912–1913 рр. [22]. Діяльності французьких воєнних місій у Сербії в цей же період присвячена робота сербської дослідниці Б. Стоїч [23]. Опубліковані офіційні документи французького військового агента, в яких оцінюється боєздатність армій у балканських війнах 1912–1913 рр. [24]. Важливим є погляд іноземних військових професійних аналітиків на армії країн Балканського півострова, відображений у службових довідниках, воєнного відомства [25; 26].

Щоб зрозуміти формування воєнної науки на Балканах, скористаємося дослідженнями фахівців армій регіону того часу з проблем у збройних силах досліджуваних нами країн на межі XIX–XX ст. У зв'язку з цим для нас представляє особливий інтерес робота генерала І. Фуад-паші з проблем вищого керівництва османської армії під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [27]. Аналіз Сербсько-болгарської війни 1885 р. офіцером болгарського Генерального штабу А.Ф. Бендеревим прояснює розуміння поглядів військових фахівців досліджуваного часу [28]. Цікавий погляд на військову освіту в Османській імперії А. Чайковського, який у 70-х рр. XIX ст. був офіцером турецької армії [29].

Корисні доповіді російського військового агента (а з 1911 р. керівника російської військової місії в Чорногорії) Н.М. Потапова [30]. Донесення Потапова розкривають методику військового аналізу балканських армій у

досліджуваний період. Пізнавальними є спогади генералів болгарської армії С. Кочева, [31] Н. Іванова [32], сербського командувача генерала Ж. Мишича [33]. Таким чином, наше дослідження базуються на значному пласті сучасної дослідницької літератури, мемуарів та архівних джерел.

Перш ніж розглянути перебіг модернізації у збройних силах країн Південно-Східної Європи, необхідно згадати про головні тенденції військової справи в середині XIX ст.

Тригером чергової хвилі військових реформ у передових арміях світу стали війни в Європі та США, що відбулися в другій половині XIX ст., які довели військовим професіоналам необхідність модернізації збройних сил за умов чергового витка промислової революції.

Руйнувалися військові авторитети, що здавалися непорушними. Російська армія, яка, на думку військових фахівців, вважалася серйозною силою на європейському континенті, зазнала поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. [див. докладніше: 34]. З 1861 по 1865 рр. в Америці вирувала громадянська війна, де активно використовувалися нові військові технології. Найкраща у Європі, на думку багатьох військових, французька армія у 1870–1871 рр. зазнала катастрофічної військової поразки в протистоянні з пруською військовою машиною [див. докладніше: 35]. Російська армія, реформована у 1861–1872 рр. генералом Д.А. Мілютіним, під час війни з Османською імперією в 1877 р. у трьох штурмах турецьких польових укріплень, зведених навколо м. Плевни, наштовхнулася на запеклий опір турецьких військ. Ці події стимулювали провідних військових фахівців Європи та США до усвідомлення необхідності перетворень в арміях провідних країн світу [36]. Бойовий досвід детально вивчався у військових міністерствах країн Європи та США. Ці війни показали силу нової нарізної стрілецької зброї, сталевих гармат та найсучаснішої організації армії. Військова справа суттєво змінилася. Почалися масштабні реформи збройних сил передових армій світу – Франції, Пруссії, Великої Британії, Росії, США [див. докладніше: 37].

Англійський дослідник Д. Хевія деталізував військові перетворення того періоду: зміна системи комплектування та тактичної організації; переробка навчальних програм військових академій; відкриття технічних журналів з військових питань; запровадження військових агентів до іноземних посольств для збору інформації; створення Генеральних штабів, подібних до пруської моделі, по всій Європі; формування постійної військової розвідки; активний розвиток військової картографії, який вплинув на організацію бойових дій [38, р. 20]. Крім цього, іншими напрямками цих реформ були: переозброєння на нарізні зразки стрілецької зброї та сталеву артилерію; створення підготовленого масового резерву; реорганізація та уніфікація штабної служби; покращення бойової підготовки за допомогою військових ігор та масштабних маневрів; покращення військової медицини; винахід бездимного пороху та нових вибухових речовин [39, р. 224–242; 40, р. 6].

На кого ж орієнтувалося військово-політичне керівництво досліджуваних армій під час проведення реформ? Чому в Румунії та Греції обрали прикладом для реформ армію Франції? Що спричинило те, що військо Сербського королівства спочатку орієнтувалися на збройні сили Австрії, а після 1871 р. Німеччина стала моделлю для реформ в армії? Які чинники та критерії впливали на вибір моделі?

Авторитетний соціолог С. Хантінгтон зазначав: «Військова міць має чотири виміри: кількісне – кількість людей, зброї, техніки та ресурсів; технологічне – ефективність та ступінь досконалості озброєння та техніки; організаційне – злагожденість, дисципліна, навченість та моральний дух військ, а також ефективність командування та управління; суспільне – здатність і бажання суспільства ефективно застосовувати військову силу» [41, р. 126]. На підставі цих критеріїв спробуємо визначити лідера військової справи, на яку орієнтувалися країни Південно-Східної Європи у досліджуваній період.

У 1860-ті рр. найкращою армією Європи вважалася французька. Ця армія майже не знала поразок. У 1850-ті рр. французи виграли війни проти Росії, Австрії та Китаю. Тривала колоніальна війна в Алжирі, яка, хоч і розтягнулася на кілька десятиліть, все ж таки закінчилася перемогою Парижа. Військові конфлікти стали великим бойовим досвідом для французької армії. Були й поразки. Так, військова невдача французької мексиканської експедиції у 1860-х рр. була пов'язана з обмеженим контингентом та політичними прорахунками. Армія Франції вважалася непереможною.

Проте збройні сили Франції не мали резерву у зв'язку особливостями своєї професійної моделі армії, коли солдати, прослуживши один термін, залишалися на інший строк служби. До 1870 р. чинну армію не змогли поповнити якісним резервом, а армія Наполеона III стала зразком професійних збройних сил, але не сучасної масової армії. Тилове забезпечення армії Франції було організовано вкрай безсистемно. Офіцерський корпус не вирізнявся високим рівнем освіти. Панувала ідея непереможності армії, доведена у попередніх кампаніях. Негативно дався взнаки колоніальний бойовий досвід, який виявився відірваним від війни з європейським противником.

Хвилі реформ прокотилися і армією Австрійської імперії. Поразки 1859 та 1866 рр. на полях битв із французами та прусакми сильно підірвало авторитет армії Габсбургів. У результаті серії реформ імперські аристократичні пологи були потіснені військовими професіоналами нижчого соціального походження, але які мають здібності [42, р. 22–31]. Російська армія, після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. вступила в смугу тривалих і складних реформ [36, р. 15–20]. Армія Великої Британії так само реформувалася. Воєнні дії у Криму в 1854–1855 рр. розкрили великі прорахунки в організації британської армії [34, р. 14–16]. Було виявлено проблеми щодо комплектування офіцерського корпусу, у зв'язку з чим Велика Британія відмовилася від продажу офіцерських патентів. Також зазнала реорганізації штабна служба

[43, р. 36–37, 250–251]. У результаті воєн в Європі армія Німеччини була визнана однією з кращих армій після успіху у війні з Францією в 1871 р., у зв'язку з чим вона стала гідним прикладом для багатьох військовослужбовців Балканського півострова і, безсумнівно, це вплинуло на модернізацію збройних сил Туреччини, Сербії та Румунії.

Водночас війни на Балканах не вщухали. У 1876–1878 рр. Сербія і Чорногорія перебували в стані війни з Османською імперією. Масштабна війна між Росією і Османською імперією охопила регіон у 1877–1878 рр., а в 1885 р. Сербія напала на Болгарське князівство. У 1897 р. Османська імперія розгромила Грецію. До воєн необхідно додати воєнні тривоги, в результаті яких відбулися масштабні й дорогі мобілізації. Таким чином, в 1885 р. загострилася криза навколо ситуації в Східній Румелії, а в 1908 р. відбулася так звана криза навколо анексії Боснії. Але наймасштабнішими все ж таки стали війни на Балканах 1912–1913 рр.

Важливим науковим питанням є визначення періодизації військової модернізації на Балканах.

У першому періоді військової модернізації країни прагнули створити армію за так званим європейським зразком, відповідно до якого було прагнення копіювати організацію збройних сил регулярної армії Франції, Австрії, Росії, Пруссії. Цей період можна датувати серединою XIX ст. Початком слід вважати військові реформи в Османській імперії і посилення збройних формувань у Греції, Сербії, а також створення підрозділів ополчення в Придунайських князівствах. Кримська війна 1853–56 рр. є другою межею означеного періоду.

Другий період охоплює 1856–1897 рр. формування регулярних армій Туреччини, Сербії, Болгарії, Румунії, Греції. Він містить у собі більш глибокі реформи, зокрема формування системи мобілізації армії, реформу штабної служби і військової освіти, зазвичай, за зразком французької армії.

Третій період став модернізаційним стрибком в європейських арміях кінця XIX – початку XX ст. Це призвело до створення армій, схожих на європейські військові зразки в повному розумінні цього слова. Ці заходи включали прийняття системи загальної мобілізації, масштабного переозброєння, створення Генеральних штабів за німецьким зразком, проведення небачених раніше масштабних військових навчань з метою поліпшення бойової підготовки військ. Випробуванням цього етапу стала серія воєн, що почалися в 1912 р. і тривали на Балканах до завершення Першої світової війни в 1918 р.

Військове будівництво на Балканах. Якими були збройні сили країн регіону в середині XIX ст.? Без сумніву, в 50-х рр. XIX ст. найсильнішою армією на Балканах були збройні сили Османської імперії. Однак до середини XIX ст. вона мала гіркий досвід поразки не тільки від російської регулярної армії у війні 1828–1829 рр., але і від грецьких повстанців, яких підтримувала Росія, Англія і Франція. Але особливо чутливим ударом по османській військовій владі стала поразка в боротьбі проти васала Єгипту. Правителю цієї провінції

Мухаммеду Алі вдалося створити регулярну армію за французьким зразком за допомогою французьких та італійських офіцерів [44, р. 80]. Період початку важких реформ османської армії до середини XIX ст. докладно описаний в дослідженнях А. Леві [45] і Ю. Шелік [46]. У першу чергу головними причинами складності реформ історики відзначають політичну, економічну і культурну відсталість імперії, яка призвела до слабкої організації армії.

Невдачі бойового застосування реформованої армії Османської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. поклали початок новому витку перетворень. Французька армія стала зразком для моделі реформування, хоча низка сучасних дослідників пишуть про серйозний вплив Німеччини в перетворенні турецької артилерії [47].

Модернізація продовжилася і після Кримської війни [12, р. 175–178]. У 1869 р. османська армія провела реформу системи набору в резерв. Законом від 22 червня 1869 р. армія була знову реорганізована за французьким зразком. Новий закон встановлював поділ армії на чотири частини: постійні (нізам), у безстроковій відпустці (іхтіят), резервні (редіф) і регіональні війська. Був прийнятий порядок набору в армію шляхом жеребкування (а не шляхом вербування новобранців) з мусульман, які підлягали призову. Закон далі встановлював структуру армії, її поділ на п'ять корпусів, їх розташування тощо. Термін служби 20 років був прийнятий за пруським зразком замість колишніх 12-ти [48, р. 187]. Низка сучасних дослідників справедливо вказують на серйозні успіхи під час цієї модернізації турецької армії в 60–70-х рр. XIX ст. [12, р. 177]. Водночас час іспит у вигляді війни 1877–1878 рр. з Росією Османська імперія не витримала. Важливу роль у цьому зіграла політика військово-політичного керівництва Туреччини, яка не змогла створити систему ефективного військового управління в процесі реформ, проведених напередодні війни [17].

Подальші реформи, що почалися в 80-х рр. XIX ст., відбувалися під керівництвом німецької консультаційної місії на чолі з генералом К. Фон дер Гольцем [11, р. 34–38]. Вона діяла з перервами до початку Балканської війни 1912–1913 рр. і була перетворена більш масштабну місію під керівництвом генерала О. Лимана фон Сандерса напередодні Першої світової війни [15, р. 29]. Фактор активної військової допомоги Німеччині з перервами в 1882–1918 рр. сприяв поліпшенню боєздатності турецької армії. Це було доведено на полях битв Першої світової війни в Галліполі в 1915 р. і в Месопотамії в 1916 р., де турки отримали перемогу над британськими військами [13, р. 132].

Початковий період військових реформ, що відбулися в 60-х–70-х рр. XIX ст. в інших балканських арміях, обумовлений низкою тенденцій і факторів. Перш за все, це формування національних збройних сил Сербії, Румунії, Греції та Чорногорії. Але варто зазначити, якщо турецька армія йшла шляхом вдосконалення (зазвичай під впливом іноземних офіцерів, запрошених служити

у війська султана), то в нових незалежних державах створення національних збройних сил переходило від системи ополчення до регулярної армії.

На початку ХХ ст., численні технічні нововведення, які супроводжували промислову революцію, змусили військових фахівців розширити кругозір і розробити нові стандарти. Найважливішими факторами в технічному плані, що вплинули на тактичні питання організації армій, були винахід бездимного пороху, успіхи в удосконаленні артилерії, поява автоматичної зброї, зокрема кулеметів, та інші технічні й організаційні нововведення [49, с. 888].

Одним із найважливіших факторів якості армій Франції, Пруссії, Великої Британії, Австрії було *формування професійного офіцерського корпусу в Європі*. Цей тривалий і важливий процес відбувався протягом другої половини ХVIII – початку ХІХ ст. [50, с. 78–83]. Цікавим є зауваження британського реформатора збройних сил королівства лорда Кардуелла про причини перемоги Пруссії під час Франко-пруської війни 1870–1871 рр.: «Якщо і є один урок, який ми винесли з історії останньої кампанії, то це те, що секрет прусського успіху полягає більше в професійній освіті офіцерів, ніж у будь-якій іншій причині. Ні героїзм, ні мужність не допоможуть без професійної підготовки» [цитата по: 6, с. 33].

Внаслідок реформ рівень військової освіти в другій половині ХІХ ст. зазнав серйозних змін. Зазначимо, у середині ХІХ ст. у багатьох європейських арміях рівень освіти молодших офіцерів був невисоким. Одним із важливих пунктів виробництва для офіцерського складу стало поповнення за рахунок унтер-офіцерів із досвідом бойової служби. Оцінюючи військову освіту досліджуваного періоду, авторитетний британський історик М. Ховард зазначив, що рівень французької військової освіти напередодні Франко-пруської війни 1870–1871 рр. був слабким, а інтелектуальний рівень генералів відставав від німецького [35, р. 7–12]. Офіцерський корпус імперії Наполеона ІІІ набирался у два способи – з вихованців офіцерських училищ і з унтер-офіцерів, між яким були напружені стосунки. [51, р. 2–3].

На думку німецького історика К. Деметри, рівень військової освіти в німецьких державах до об'єднання Німеччини, суттєво відрізнявся. Найбільш передовою вважалася Берлінська військова академія. Німецькі генерали в 70-х рр. ХІХ ст. дотримувалися думки, що нове покоління офіцерів більш освічене [50, с. 103]. Оцінюючи якість німецької військової освіти, К. Деметра відзначав складність і тривалість реформ військових шкіл у Пруссії [див. докладніше: 50].

Подібна практика мала місце в російській армії перед Кримською війною 1853–1856 рр. Американський дослідник, який вивчає історію військової освіти, Д. Стейнберг вказує на нестачу офіцерів із професійною військовою освітою в російській армії [див. докладніше: 52]. До 1861 р. офіцерський корпус традиційно поповнювався випускниками військових академій і училищ, кадетських корпусних і гвардійських військових училищ і добровольцями, які дослужилися до офіцерського чину (останні були, зазвичай, напівосвіченими

дворянами). Значна частка стройових офіцерів призначалася з унтер-офіцерів, які відзначилися під час служби. З 50 567 осіб, підвищених до офіцерського звання в 1825–1850 рр., тільки 14415 осіб були випускниками військових училищ. Як висновок, освітній рівень офіцерського корпусу був вкрай неоднорідним [36, р. 56]. Російський реформатор, військовий міністр, генерал Д.О. Мілютін багато зробив для розширення військових навчальних закладів під час реформ в армії. За його влучним зауваженням, до початку реформ 60–70-х рр. XIX ст. російські військові заклади освіти випускали так званих «папуг», які лише декламували керівні документи [36, р. 18].

Аналогічні проблеми були і в австрійському офіцерському корпусі. Армія була найбільш консервативною серед європейських країн стосовно до негативного впливу дворянства на офіцерський корпус [42, р. 12].

Британських офіцерів у XIX ст. тривалий час набирали до командної ланки за рахунок продажу патентів. Негативно ця система проявила себе в Кримській війні 1853–1856 рр. через брак професійної підготовки, що призвело до реформи системи набору командирів в британській армії [38, с. 39].

Як бачимо, формування офіцерського корпусу європейських країн зазнало значної трансформації в бік більшого професіоналізму. Основою реформ став хороший рівень шкільної освіти та активний розвиток військової науки і бойової практики європейських і колоніальних воєн. Водночас процес перетворення військових училищ і академій був вкрай складним через опір консервативних військових кіл. На розвиток збройних сил Франції та Австрійської імперії сильно вплинула політика державної еліти, яка вважала за краще лавірувати між інтересами соціальних еліт і політичних партій.

До кінця XIX ст. Німеччина займала провідні позиції у військовій освіті, але поступово рівень підготовки офіцерів у Франції, Великобританії та Австрії став універсальним. Швидко вводилися різноманітні інновації у військової освіти, що збільшували професійні здібності офіцерів.

Створення військової освіти в країнах Балкан. Проблема створення сучасної військової освіти була однією з ключових під час реформ в арміях балканських держав. Природно, що одним із важливих векторів модернізації стало питання організації військових навчальних закладів в Белграді, Бухаресті, Софії та Афінах.

Найстарішою військовою школою в південно-східній Європі є грецька військова школа, заснована в 1828 р. під час війни за незалежність. Баварські, італійські та французькі офіцери брали активну участь в організації навчального процесу [53, р. 86–88].

Перший навчальний заклад у Сербському князівстві – артилерійське училище – було засновано в 1850 р. [5, с. 126]. У 40-х рр. XIX ст. колишні офіцери австрійської армії – серби за національністю – суттєво вплинули на погляди сербського офіцерського корпусу, під час виконання обов'язків викладачів. У зв'язку з нестачею кадрових офіцерів, згідно з новим законом,

тих, хто має право служити в армії князівства, запрошували офіцерів-сербів зі збройних сил імперії Габсбургів [5, с. 95]. Надалі серби, випускники німецьких військових училищ, які були відправлені до Пруссії, суттєво вплинули на сербську військову освіту [6 с. 53].

Важливим фактором організації румунської військової освіти стали французькі військові фахівці, які працювали в країні в 60-х рр. XIX ст. під керівництвом майора Е. Ламі. Французи об'єднали дві військові школи, які вже діяли в Яссах і Бухаресті до 1862 р., та організували навчальний процес в оновленому навчальному закладі за зразком французької військової академії Сен-Сір [54].

Болгарська армія заснувала військові училища за допомогою військових інструкторів із Росії, які діяли в країні з 1878 по 1885 рр. [55, с. 114]. Військова академія в болгарській армії була створена на початку XX ст. Чорногорія через слабкість своїх економічних і фінансових ресурсів не відкривала військових училищ аж до початку XX ст.

Таким чином, ми є свідками процесу формування військової складової національної еліти, яка була неможливою без створення системи підготовки офіцерського складу. У цілому до кінця XIX ст. майже всі балканські країни навчали переважну більшість офіцерського корпусу тактичної ланки у своїх військових училищах. З підготовкою оперативного рівня офіцерів справи йшли набагато складніше. До початку Першої світової війни за браком якісних закладів вищої освіти значна кількість офіцерів навчалася в європейських військових академіях.

У досліджуваній період Османська імперія була першою країною на Балканах, яка встала на шлях військової модернізації. Це сталося в 1826 р., і з цього періоду почалися спроби формування власного офіцерського корпусу [45, р. 35]. Перший військовий навчальний заклад для армійських офіцерів було створено в 1834 р. [16, р. 180–184], але професійно підготовлених офіцерів тактичного рівня в османській армії все одно не вистачало. Навіть через 20 років під час Кримської війни 1853–1856 рр. переважна більшість офіцерів була підвищена до першого офіцерського звання в полкових училищах і їх освітній рівень був дуже слабким [12, с. 181].

Факт початку створення офіцерського корпусу в османській армії не був позбавлений уваги сусідніх європейських держав. У військовому довіднику, виданому в 1868 р. зазначалося: «Військовий заклад, створений у 1830 р. за зразком французької (військової – С.Ф.) школи Сен-Сір, готує офіцерів для Генерального штабу, для піхоти і кавалерії і, крім того, ветеринарів. Він складається з військового училища на 300 учнів та підготовчої школи на 500 учнів. Обидва заклади освіти мають військову організацію» [25, с. 321].

У статті сучасного турецького військового історика М. Уяра зазначається, що створення турецької військової академії стало головним піком військових

реформ султана Махмуда II і одним з найважливіших поворотних моментів в історії османської військової модернізації [16, с. 182].

Зазначимо, після 1845 р. кілька французьких офіцерів або колишніх офіцерів у відставці почали викладати у турецькій військовій академії. Вони були викладачами кавалерійської підготовки, французької мови та низки військово-технічних предметів [12, с. 135].

Для Османської імперії, як справедливо зауважив сучасний турецький дослідник Б. Атес, однією з важливих причин труднощів при створенні масового офіцерського корпусу в досліджуваній період був низький загальноосвітній рівень кандидатів на офіцерські посади, оскільки в цілому в країні був слабкий освітній рівень [18]. Це навіть помітно в порівнянні з молодими балканськими країнами – колишніми володіннями Туреччини.

Навчання та стажування офіцерів армій регіону в Європі. У цій ситуації важливим кроком на шляху формування національного офіцерського корпусу стало отримання вищої військової освіти за кордоном.

До 1912 р. за відсутності військової академії в Болгарії чимало офіцерів отримали рівень оперативної військової підготовки в академіях Європи [9, с. 7]. Під час правління уряду С.Н. Стамболова в 1887–1894 рр. підготовка офіцерських кадрів за кордоном була складовою частиною загальної переорієнтації Болгарії з Росії на Захід і в першу чергу на Австро-Угорщину [57, с. 183]. Але в цей період найбільша кількість болгарських офіцерів Генерального штабу пройшла навчання в італійських військових академіях. У Софії, на думку політичної еліти, Італія мала перевагу перед іншими західноєвропейськими державами у зв'язку зі сприятливими фінансовими та іншими умовами, які вона забезпечувала.

За даними болгарського історика І. Танчева, з 1878 по 1914 рр. всього в російських військових академіях і військових школах навчалося 645 осіб [9, с. 21]. Другу за чисельністю групу (95 осіб) складають болгарські офіцери – італійські випускники. 56 болгар навчалися в австро-угорських військових училищах. У Франції навчалися 55 болгар, а в Бельгії – 22 особи. У Німеччині з військової справи пройшли підготовку 12 офіцерів. Троє болгарських офіцерів навчалися в Британії [9, с. 25–33].

Ще напередодні Першої світової війни в Болгарії, де в 1912 р. була відкрита військова академія, було продовжено курс підготовки деяких офіцерів за кордоном. До речі, в 1913 р. в Європі навчалося 34 болгарських офіцери: 17 – в Італії, 13 – в Австро-Угорщині, 3 – у Франції і 1 – у Бельгії. За цей же період на юридичному факультеті в Парижі навчалися 3 болгарських офіцери. У Бельгії 1 болгарин навчався в артилерійській школі і 1 – в інженерній школі [5, с. 194].

На думку історика Д. Денда, починаючи з 1850-х рр., Пруссія мала найбільш значний вплив на розвиток військової організації в Сербії [6, с. 53]. Професійна підготовка сербських офіцерів у Берліні була основою для організації сербської армії. Німецький вплив на формування національних збройних сил королівства

відбувався за допомогою підготовки сербських офіцерів і техніків для потреб армії в Пруссії. Перші 4 сербських кадети прибули на навчання до Берліна в 1846 р. У майбутньому вони відіграватимуть помітну роль у модернізації сербської військової організації та доктрини. Наступна група офіцерів почала підготовку в Пруссії в 1855 і в 1861 рр., ще 22 кадетів почали навчання в Німеччині. У 1862 р. до Пруссії було направлено ще 8 молодих офіцерів, на цей раз з Белградського артилерійського училища. Освіта кадетів сербів в Пруссії тривала безперервно до 1876 р. [5, с. 59].

Крім того, німецький вплив був також значним у підвищенні технічної культури в сербській армії. Так, П. Протич-Драгачевац, який закінчив інженерну школу в Берліні, після повернення до Сербії був призначений помічником директора арсеналу в Крагуєваці, де в 1853 р. почали відливати гармати. У 1872–1873 рр. в Берлінському інженерному училищі разом з 13 сербськими кадетами навчався К. Кока Милованович, який згодом став відомим сербським військовим конструктором, генералом і який модернізував гвинтівку Маузер зразка 1880 р.

Слід зазначити, що освіта і навчання за кордоном були однією з основних форм модернізації невеликої сербської армії. Загалом з 1856 по 1875 рр. із 147 кадетів артилерійського училища в Белграді, які отримали військову освіту, 56 продовжили навчання в одній із європейських країн. Більше половини з них пройшли навчання і військову підготовку в Пруссії [6, с. 47].

Так, в Сербії навіть за наявності артилерійської академії з 1850 р. влада користувалася послугами європейської військової освіти [5, с. 165]. Багато офіцерів навчалися в Пруссії тому, що Берлінська військова академія вважалася однією з краших. Метою отримання освіти в Берліні було створення кадрового резерву для викладання у своїх військових навчальних закладах [6, с. 48]. Зі зміною політичного курсу Белграда в кінці XIX ст. деякі сербські офіцери з дозволу уряду королівства вступали в російські військові академії. З 1865 по 1914 рр. сербська армія отримала від Росії всього 28 офіцерів з вищою військовою освітою. Всього, за підрахунками сербського генерала В. Максимовича, сербська армія з моменту свого створення і до початку Першої світової війни підготувала в Росії близько сотні своїх офіцерів, зокрема 28 – в академіях, близько 40 – в спеціальних військових школах і близько 30 – у військах, всього – близько 100 осіб. Протягом майже 50 років кількість офіцерів була невеликою [58, с. 310].

Аналогічна ситуація з підготовкою старших командирів на той час існувала і в Османській імперії. З 80-х рр. XIX ст. більшість османських офіцерів навчалися в Німеччині, а незначна кількість офіцерів підвищувала рівень своєї освіти в Сен-Сірі (Франція) [21, s. 100].

Не досягнувши бажаного поліпшення боєздатності військ, з 40-х рр. XIX ст. військове керівництво Туреччини стало орієнтуватися на французьку модель організації збройних сил, яка вважалася найбільш передовою в Європі.

Слід зазначити, що в цей період влада Османської імперії відправляла до Відня своїх офіцерів для навчання в австрійських військових академіях. У цілому дії військово-політичного керівництва Туреччини були пошукові. Так, у 1835 р. до Відня, Берліна, Парижа та Лондона було направлено 8 осіб з турецької військової академії [21, с. 88], що можна розцінювати як пошук орієнтира в формуванні моделі організації військової освіти.

Далі масштаби відрядження збільшувалися. Переорієнтація османської армії на французьку модель навчання відзначалася у військовому статистичному довіднику за 1868 р., в якому зазначалося: «Для отримання вищої військової освіти Порта постійно утримує за кордоном кілька молодих людей, а саме: близько 25 осіб – у французьких військових училищах, які готувалися до Генерального штабу, і 10 осіб – у Вулічі для ознайомлення у англійців із артилерійською технікою» [25, с. 322].

Після поразки в Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. османський уряд вирішив взяти за зразок німецьку військову школу, що позначилося на військовій освіті армійського командного корпусу.

Без сумніву, відмова французького уряду в 1880 р. направити військову місію до Стамбула на прохання османського уряду призвела до переорієнтації турецької армії на німецьку військову модель [21, с. 99].

Дослідники дотримуються різних поглядів щодо ефективності важливого фактору підвищення професійного рівня турецьких офіцерів, зокрема їх підготовки та стажування в бойових частинах німецької армії. Так, авторитетний військовий історик Й. Валлах вважав, що турецькі офіцери, які проходили підготовку і стажування в Німеччині, були найбільш успішною складовою німецької військової допомоги [11, р. 49]. Натомість авторитетний турецький історик І. Ортайли вважав, що ідея відправки офіцерів на навчання в німецьку армію була дуже ефективною частиною програми щодо збільшення впливу Німеччини на османську армію. Учений дійшов висновку, що культурна складова османського життя – корупція і кумівство – нерідко приводили до вибору некомпетентних офіцерів. І. Ортайли вводить у науковий обіг документи Абдул-Хаміда II, в яких султан підкреслював, що «замість того, щоб освоїти військову професію, офіцери, які були відправлені за кордон, проводили час у веселошах і з розпустою, а потім поверталися додому самовдоволеними і зневажали своїх друзів і своїх командирів» [цитуються з 60, s. 225]. Слід також зазначити, що офіцери, які закінчили навчання в Німеччині, стали активними германофілами. Це в подальшому вплинуло на політичну орієнтацію всього офіцерського корпусу напередодні 1914 р. [60, s. 228].

На наш погляд, при цих негативних явищах, які були помітні під час відрядження турецьких офіцерів до європейських військових училищ і академій, користь для поліпшення професійної освіти османських полководців була очевидною.

У Греції політика уряду також заохочувала відрядження на навчання деяких офіцерів до Німеччини, частину – до Франції [10, р. 56].

Навіть у невеликому чорногорському князівстві багато офіцерів навчалися в різних військових училищах за кордоном. В архівних матеріалах зазначаються факти навчання чорногорських офіцерів у багатьох країнах Європи [30, с. 79].

Таким чином, система військової освіти в балканських арміях зазнала змін з моменту створення сучасних військових шкіл, беручи за приклад моделі французької або німецької систем військової освіти. Однак кожна зміна орієнтури на чергову військову школу призводила до розробки змішаної моделі, що містить риси нового і старого. Успіх або сталість нових конструкцій змінювалися залежно від опору офіцерського корпусу, загальних умов країни та роботи іноземних військових місій [18, р. 30].

Після перемоги Німеччини над Францією в 1871 р. перевага віддавалася німецьким військовим училищам. Необхідно згадати про переорієнтацію японської армії на німецьку військову школу, яка відбулася в 80-х рр. XIX ст. Нагадаємо, що з 1867 по 1889 рр. в Японії було три військові місії з Франції [61]. Таким чином, одним із головних завдань місій було створення національного військового утворення. Аналогічні процеси відбувалися і в Латинській Америці [62].

У цілому слід звернути увагу на такі фактори, що впливають на навчання командувачів балканськими арміями в Європі: слабкий початковий рівень освіти багатьох кандидатів; орієнтація на різні військові моделі, що призвело до протиріччя в розумінні військової концепції офіцерами різних військових навчальних закладів; здобуття закордонної академічної військової освіти, яка була необхідна через відсутність якісної військової освіти оперативного рівня у власній державі; офіцерський склад, який отримав європейську професійну освіту, став основою викладацького корпусу у військових училищах Туреччини, Болгарії, Сербії та Греції.

Іноземні офіцери в балканських арміях. Слід зазначити, що на початку досліджуваного періоду, в 50-х і 70-х рр. XIX ст., своєрідним кроком у спробі вирішення кадрових питань щодо забезпечення професійного офіцерського корпусу в арміях на Балканах була спроба використання іноземних офіцерів на ключових командно-адміністративних посадах.

Ще в 50-х рр. XIX ст. османська адміністрація відчайдушно намагалася створити академічно підготовлений офіцерський корпус, але несподівані події у Східній Європі напередодні Кримської війни надали тимчасове полегшення, а саме прибуття угорських та польських офіцерів, які втекли від австрійських та російських армій під час придушення угорських та польських повстань 1848–1849 рр. до Османської імперії та були прийняті на службу [12, р. 152]. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. в османській армії активно залучалися до оборони фортець Силістрія і Карса англійські та німецькі офіцери як військові радники [63, р. 454, 471].

З початком модернізації збройних сил у військово-ве відомство Сербії був запрошений французький офіцер І. Монден, який став першим військовим міністром країни в 1861 р. До того ж один із перших військових навчальних закладів Сербії – артилерійську академію – у 1850 р. очолив чеський інженер Ф. Зах, який, до речі, у 1867 р. обійняв посаду військового міністра Сербії [64, с. 59–60].

Після оголошення закону про можливість служби офіцерів інших країн у військах Сербії, армія князівства прийняла офіцерів австрійської армії, які були, зазвичай, сербської національності. Армія почала створювати вектор австрійського впливу у вигляді офіцерів, які здобули освіту в імперії Габсбургів [5, с. 95].

Полковник російського Генерального штабу М. Черняєв став головнокомандувачем сербської армії в Сербсько-турецькій війні 1876–1877 рр. У своєму штабі Черняєв також мав російських офіцерів. Загалом до сербської армії на той час було прийнято 718 російських військових [58, с. 302].

Болгарська армія, починаючи з 1878 р., була організована російськими офіцерами [9, с. 5]. У цей період військово-ве керівництво складало російські генерали або старші офіцери. Так, вони обіймали посаду військового міністра Болгарії з 1878 по 1885 рр. Спочатку цю посаду обіймав генерал Д. Паренсов. У наступних трьох урядах це були: генерал К.Г. Ернрот, після якого послідовно призначалися сім військових міністрів – офіцерів російської армії.

Надалі болгарські офіцери проходили підготовку за кордоном у Росії, а також у австрійських, французьких, італійських, бельгійських, німецьких військових школах та академіях [7, с. 174]. Слід зазначити, що заява болгарського дослідника І. Танчева про те, що: «Італійська академія Генерального штабу в Турині була першим сучасним військовим навчально-дослідним інститутом на старому континенті, заснованим в 1677 р. і слугувала зразком для організації військових академій у Франції, Англії і Пруссії» [9, с. 17] не відповідала стану освіти в Європі. Зразком були німецькі військові заклади.

Німці і французи також брали участь у військових реформах в королівстві Греція. Французькі військові фахівці працювали особливо інтенсивно з 1911 р. [65; 10, р. 59].

Невелике князівство Чорногорія також відправляло офіцерів в різні європейські країни з метою професійної освіти. У 70-х і 80-х рр. XIX ст. на підготовку чорногорських військ вплинула італійська військова школа. За словами іноземного військового агента, який служив у Чорногорії в 1903 р., «офіцери отримували найрізноманітнішу загальну освіту і спеціальну військову підготовку в італійських, російських, австрійських, французьких, болгарських і сербських військових училищах і просто військових училищах» [30, с. 79].

Впровадження європейських військових технологій в арміях регіону. Важливим фактором при проведенні модернізаційних процесів в арміях регіону

була організація бойової підготовки. Як напрямок будівництва ополчень молодих балканських держав та регулярної османської армії мали слабким місцем удосконалення бойової підготовки.

Бойова підготовка на полігонах, стрільбищах займала одне з вирішальних місць у питанні воєнної переваги європейської армійської системи у порівнянні з іншими країнами. Бойова підготовка в балканських арміях в досліджуваний період стала справжньою революцією. На це вплинули процеси, що відбуваються в європейських арміях. Уперше масштабні навчання систематично організовуються в складі великих військових формувань. Це вимагало збільшення військових бюджетів. У Пруссії в навчальних закладах із метою підвищення рівня професійної підготовки використовувалося нововведення – військова гра. У цілому до кінця XIX ст. в найбільших європейських арміях була створена система бойової підготовки, вимоги якої стали загальними [40, с. 28]. Всі ці нововведення поступово впроваджувалися і в арміях балканських країн.

Уже в Кримській війні 1853–1856 рр. відзначалася низька боєготовність частин регулярної турецької армії. У 60-х рр. XIX ст. іноземні військові спостерігачі стали помічати спроби османських воєначальників організувати в османській армії тренувальні табори для вдосконалення польової тактичної підготовки за зразком французів в місті Шелонь. Цей масштабний навчальний табір був побудований у 1857 р. за наказом Наполеона III, його велика площа дозволяла поліпшити бойову підготовку військ. Призначення нового полігону мало за мету створення спеціального табору для масштабних маневрів.

Вирішальний вплив французької моделі армії на військо османів відчувала військова модернізація за всі часи реформ епохи Танзімату. На цей факт вказує праця турецького дослідника Р. Слемана, який вивчає перетворення цього періоду в Османській імперії [66, с. 9].

Сучасна румунська дослідниця М. Георгеску, яка аналізувала історію військових реформ у Румунії, що проходили в 60-х рр. XIX ст. під керівництвом французької військової місії, якою командував майор Е. Ламмі. Учена знайшла в офіційних документах місії організацію заходів, що були здійснені за пропозицією французьких військових фахівців, з метою будівництва аналогічного тренувального табору під Бухарестом [54].

Поразка французів при Седані в 1870 р. переорієнтувала європейські армії на німецьку військову модель. Так, у Франції за німецьким методом у 1892 р. генерал А. Бонналь, завідувач кафедри військової історії академії Сен-Сіра, ввів в освітній процес крігшпіль (німецьку штабну військову гру), що вже використовувалася в Берлінській військовій академії. Бонналь застосовував цю методику для підготовки командирів корпусного рівня, командирів армій з армійськими операціями. Його ідеї стали основою для перегляду Положення про польову службу 1895 р. – першого документа нової французької воєнної

доктрини [40, р. 28]. Тобто, Франція вводила німецькі методики навчання офіцерів.

На початку ХХ ст. орієнтування на німецьку модель інтенсивної польової підготовки використовували і сербська армія [4, с. 338]. Впроваджувалися подібні методики і в грецьких збройних силах із 1911 р. під час діяльності французької військової місії в Афінах [10, р. 59]. Активна польова підготовка проводилась у військах маленької Чорногорії завдяки допомозі російської військової місії.

Важливим аспектом становлення національної військової школи в регіоні був розвиток військової преси. Яскравим представником турецької військової школи був генерал І. Фуад-паша. Його аналітична праця про причини поразки турецької армії у війні з Росією була популярна у військових колах [27]. У більшості країн з'явилася національна військова преса. Так, в 1888 р. в Болгарії почав друкуватися перший військовий журнал [31, с. 10]. Активно друкувалися статuti й настанови (зазвичай, копіюючи документи європейських армій), як це було, наприклад, у Сербії, де на розвиток військової справи спочатку мали вплив французи, а потім – австрійці та німці [6, с. 29]. Вплив воєнної доктрини французької армії на військову культуру Румунії був суттєвим у 60-х рр. ХІХ ст. Пізніше його змінив німецький фактор [67]. Аналогічна ситуація зі становленням військової школи була в Греції, де в різні періоди орієнтувалися то на німецьку, то на французьку військову науки [10; 65].

Перетворення військ та покращення рівня бойової підготовки. Поліпшення тактичної організаційно-штатної структури армії в результаті військових реформ і діяльності іноземних військових фахівців було ще одним із підсумків перетворень. Так звані «трикутні» дивізії, що дуже ефективно показали себе у війнах початку ХХ ст., були введені на пропозицію німецьких інструкторів, які працювали в османській армії [14, р. 27]. Схожі організаційні реформи в Греції відбувалися під керівництвом французьких офіцерів військової місії, яких очолював генерал Ейду [15, р. 25].

Серби в 1878–1914 рр. організували свої збройні сили, керуючись знаннями, отриманими в німецьких та австрійських військових вищих навчальних закладах [5, с. 38]. Пізніше свій досвід почали передавати військові фахівці-офіцери, які навчалися в російських військових навчальних закладах [5, с. 53]. Але поступово народжувалася національна військова школа. Як підкреслював історик С. Раткович-Костич, після поразки сербської армії у війні з Болгарією в 1885 р. серби почали активну переробку германізованої воєнної доктрини на власну [4, с. 290].

З 80-х рр. ХІХ ст. одним із ключових напрямків військових реформ у країнах Балканського півострова було створення боєздатного резерву, зазвичай, за німецьким зразком. На початку ХХ ст. значно зросла чисельність польових армій, але виснаження людських ресурсів внаслідок бойових дій, нещасних випадків, дезертирства та хвороби вимагало розроблення системи, яка б

забезпечила заміну солдатів за відносно короткий проміжок часу. Усе це збільшувало роль системи призову в масових арміях. Прикладом цього, за твердженням американського історика Е. Еріксона, є інновація підполковника К. фон дер Гольца, який входив до складу військової місії в Туреччині з питань збільшення чисельності османського війська. До речі, К. фон дер Гольц був висококваліфікованим офіцером пруського Генерального штабу, автором книги «Озброєний народ», його ідеї вплинули на османську армію. Він був прихильником всеосяжної національної системи призову та модернізації. При ньому турки реформували систему призову та навчання [14, р. 11].

Болгарія також узяла за основу загальну мобілізацію і створення резерву з призовників, що відслужили, оскільки у 1878 р. подібну систему організували російські офіцери, які залишалися служити у створеній болгарській князівській армії [55, с. 63].

Схожі процеси відбувалися в армії чорногорської держави. Ініціаторами реформ були російські офіцери, які служили в Чорногорії під керівництвом російського генерал-майора М.М. Потапова. З 1911 р. ця діяльність була підкріплена надсиланням військової місії, яка активізувала реформи [30, с. 489–499].

Закупівля сучасного озброєння. Усвідомлення необхідності кращого озброєння сучасної національної армії було очевидним для всіх військово-політичних еліт країн Південно-Східної Європи. Наприкінці XIX ст. для власників європейських збройових заводів було очевидно, що держави Південно-Східної Європи були вагомою складовою для збуту їхньої продукції. У 1870–1914 рр. масштаби поставок гвинтівок та гармат із Західної Європи в цей регіон були значними для ринку зброї. Нерідко вищезазначені держави мали можливість придбати новітні зразки зброї одночасно (або навіть раніше) з європейськими імперіями [68, р. 26].

Красномовні факти свідчать, що з 1877 по 1914 рр. тільки австрійський збройовий концерн Штайр виготовив 5 млн гвинтівок, 33% з яких експортував у балканські держави [68, р. 29].

У Туреччині активно допомагали закупати зброю іноземні офіцери. Так, до 40-х рр. XIX ст. під час служби в армії Османської імперії пруські офіцери-артилеристи організували закупівлі німецьких гармат і боєприпасів до країни [47]. Під час правління султана Абдул-Азіза (1861–1876) були оснащені важкими гарматами Дарданелли, Босфор, укріплення вздовж Дунаю, Карська та Ерзурумська фортеці, придбані на заводі Круппа. Турецький дослідник В. Илмаз, посилаючись на архівні джерела, вказував, що збройові заводи Османської імперії використовували для виготовлення зброї новітні парові двигуни, привезені з Європи. У середині XIX ст. завдяки сприянню пруських офіцерів голчасті гвинтівки нового покоління були використані спочатку в пруській армії, а згодом – в османській [69, с. 68, 97; 70 с. 36]. Напередодні

Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. османська армія була озброєна краще за російську, завдяки закупівлі сучасних гвинтівок у США.

Схожі процеси відбувалися і в Болгарії, де після отримання автономії в 1878 р. збройні сили князівства отримали гвинтівки та артилерію від російської армії [55, с. 68]. Як свідчать архівні документи, у 80-х рр. XIX ст. у Болгарії розгорнулася боротьба між російськими та австро-угорськими представниками за переозброєння піхоти новітніми гвинтівками [71, л. 14]. Однак у 1888 р. болгарський уряд ухвалив рішення про масштабну закупівлю австрійських гвинтівок [57, с. 189]. Уряд Болгарії активно займався і питанням переозброєння артилерії. За дослідженням Д. Гранта, між 1874 і 1912 рр. болгарами було закуплено понад 900 гармат тільки в німецькому концерні Круппа. У 1904 р. французький концерн Шнайдер отримав від Болгарії величезне замовлення на скорострільну артилерію. Контракт становив 25 млн франків на 324 одиниці 75-мм польових гармат Шнайдера з 1000 снарядів на кожну [68, р. 33]. До початку Балканських воєн 1912–1913 рр. Болгарія оновила свій арсенал новітніми зразками сучасної зброї. Було сформовано 39 кулеметних команд, озброєних кулеметами Максім-Шпандау, що вплинуло на успіх в наступних боях [8, с. 69].

Не поступалася в гонці озброєнь і Сербія. Криза навколо Криту і війна між Грецією і Туреччиною в 1897 р. змусили сербську державу проводити посилене переозброєння армії [5, с. 299]. У 1899 р. Белград закупив 90 тис. гвинтівок Маузера з 45 млн патронів, загальна вартість яких становила 13 млн франків. Уряд Сербії покрив борг за рахунок кредитів віденських і берлінських банків [68, р. 27].

У цій гонці озброєнь Грецьке королівство так само активно забезпечувало свою армію новітніми гвинтівками, завдяки допомозі французів. Так, Афіни у 1876 р. підписали великий контракт із Парижем на закупівлю 36 тис. гвинтівок моделі Гра [68, р. 28].

Щодо стрілецької зброї, то до 1914 р. закупівлі її балканськими країнами виглядали так: Румунія закупила 594 тис. одиниці зброї; Греція – 281 тис., Болгарія – 230 тис., Сербія – 42 тис., Чорногорія – 20 тис. [68, р. 29–30].

Закупівлі артилерії так само були величезні. Збройні конфлікти на Балканах між 1874 і 1887 рр. зробили країни регіону головними клієнтами Круппа. Так, османи закупили 1 389 одиниць. Серед інших держав, що брали участь у гонці озброєнь в регіоні, на Румунію припадало 298 гармат, на Грецію – 279, на Болгарію – 128 [68, р. 31]. Заводи Круппа протягом 1887–1899 рр. додатково імпортували зброю в Румунію (312 гармат), Болгарію (303 гармати), в Туреччину (83 гармати) і Грецію (61 гармату) [68, р. 30–31].

Як справедливо стверджує дослідник Д. Грант, військовий імпорт відіграв величезну роль в оснащенні збройних сил балканських держав у зв'язку з відсутністю збройових заводів у багатьох балканських державах. Крупп, Шнайдер, Маузер, Штайр і Віккерс мали величезні прибутки в цій частині

Європи. Не буде перебільшенням стверджувати, що Південно-Східна Європа була одним із найважливіших регіонів світової торгівлі зброєю у досліджуваний період [68, р. 40].

Діяльність європейських місій в країнах регіону. Однією з основних форм прискорення військових перетворень балканськими країнами було використання військово-інструкторських місій, запрошених із європейських країн [3]. Перші згадки про офіційну військову місію ми зустрічаємо ще 1826 р., коли група з 14 офіцерів та унтер-офіцерів під командуванням баварського підполковника К. фон Хайдека за офіційним наказом свого уряду вирушила до Греції з метою навчання грецьких військ [53, р. 177]. Надалі, коли на грецький престол було запрошено Оттона Баварського, разом із баварським контингентом прибув і генерал-майор К. фон Хайдек. З 1832 по 1835 рр. генерал брав участь у створенні збройних сил королівства [72]. Цікаво, що в Османській армії першими носіями нових військових знань були офіцери єгипетської армії [45, р. 24], які пройшли підготовку під керівництвом французьких, італійських офіцерів в армії правителя Єгипту Мухаммеда-Алі [73]. З 1826 р. в османській армії почалися системні реформи і були найняті інструкторами італійці, поляки та інші військові фахівці [45, р. 24].

У 30-х рр. XIX ст. османська влада залучила до навчання німецьких інструкторів. У цей період відомий капітан Г. фон Мольтке був важливою дійовою особою пруської військової місії в Османській імперії. Активно діяла й німецька артилерійська місія під керівництвом лейтенанта Ф. фон Кучковського, що була направлена урядом Пруссії до Стамбула в 1839 р. Вона налічувала у своїх лавах 30 офіцерів і молодших командирів. Коли 1849 р. завершилася офіційна місія від Пруського королівства, Кучковський і 11 пруських офіцерів та унтер-офіцерів отримали дозвіл на переведення в турецьку армію як приватні особи [47].

З 1840-х рр. турецька влада стала запрошувати французьких офіцерів для допомоги в проведенні реформ [66, s. 7], а під час Кримської війни 1853–1856 рр. допомогу османам надали британські офіцери разом з спеціалізованими військовими місіями від французької армії та флоту [63, s. 7]. З 1882 р., після поразки у війні з Росією 1877–1878 рр., знову була запрошена німецька військова місія. Безпосередньо німці очолили успішні військові перетворення армії Османської імперії. Це були місії на чолі з генералами фон дер Гольцем і Ліманом фон Сандерсом, які працювали в країні з перервами з 1882 р. до кінця Першої світової війни [11, р. 136].

У 1884 р. противник Туреччини Греція запросила французьку військову місію. Її метою було проведення реформ в армії. Пізніше, в 1911 р., з Парижа була направлена друга місія під керівництвом генерала Ейду, яка перетворила військо греків на справжню європейську армію [10, р. 53–54].

У 1866 р. до Дунайських князівств було запрошено французьку військову місію на чолі з майором Ламмі. Вона багато зробила для організації військово-

навчальних закладів, зразкових військових частин, артилерії, військової медицини та інших напрямків перетворень [54].

З 1853 р. Сербському князівству допомагав будувати армію французький офіцер І. Монден, якого найняв Белград [74, с. 72]. У 1861 р. сербська влада вдруге запросила І. Мондена в країну, який до 1865 р. брав активну участь в організації збройних сил князівства і навіть був першим військовим міністром Сербії [64, с. 63].

Неможливо не згадати й діяльність російських військових у Болгарії. Понад 400 офіцерів із російської армії з 1878 по 1885 рр. служили на штабних і командних посадах у князівстві. До того ж цікавим є факт роботи інтернаціональної команди офіцерів із формування збройної міліції Східної Румелії [55, с. 85].

У невеликій Чорногорії з 1911 по 1915 рр. офіційно працювала російська військова місія під керівництвом генерала М.М. Потапова [30].

У регіоні діяли й міжнародні військово-поліцейські місії, зокрема на Криті (1896 р.), у Македонії (1903–1908 рр.) [76] і в Албанії (1914 р.) [77]. Тему військово-поліцейської допомоги продовжує історія діяльності італійської місії офіцерів-карабінерів в Греції, яка була делегована з метою навчання місцевої жандармерії [78]. Зазначмо, що в жандармерії Туреччини, на початку ХХ ст. працювали французькі та німецькі офіцери [59, с. 66].

Таким чином, наведені вище факти дають змогу стверджувати, що військово-інструкторські місії, запрошені з європейських країн, брали активну участь у реформуванні всіх армій регіону і домоглися значних результатів.

Діяльність військових інженерів на Балканах. Військова фортифікація на Балканах так само була пов'язана з європейськими військовими фахівцями у формі запрошення провідних військових інженерів з метою консультації і керівництва під час будівництва оборонних ліній. Яскравим прикладом є участь бельгійського генерала А.А. Бріальмона в будівництві фортифікацій Бухареста, яке було спроектоване 1883 р. і затягнулося на тривалий час. Усього було побудовано 18 фортифікацій на відстані 12-13 км від центру Бухареста, загальним периметром 72 км. У проміжках між фортифікаціями (кожен близько 4 км) розташовувалися редути батареї. Вартість будівництва фортифікацій Бухарест складала 111 542 772 лей, або майже три річних бюджети військового відомства Румунії (близько 40 млн лей на рік) [79, л. 15].

Роботи з будівництва румунської укріпленої лінії Фокшани-Немолоаса-Галац були розпочаті в 1888 р. і завершені в 1893 р., загальна вартість їх складала 26 422 640 лей, це більше половини всього річного бюджету військового міністерства Румунії. За основу оборонної потужності позиції були взяті гармати, сховані в бронекупольних установках системи М. Шумана, – відомого військового інженера, фахівця з броньової фортифікації і майора німецької служби. Броньові вежі для Румунії були виготовлені на заводі Грюзона в Магдебурзі, а гармати, гаубиці і мортири були поставлені заводом Круппа

[80, р. 215–218]. Як ми бачимо, матеріальні витрати на румунські оборонні споруди були значні.

Масштабною була і допомога німецьких військових інженерів у будівництві чатаджійської оборонної лінії і фортів Адріанополя. Значний вплив мало врахування питань військової фортифікації на використання артилерії у війні. Наприклад, під час планування оборони Османської імперії на початку ХХ ст. значна частина турецької артилерії була розташована в укріпленнях. У дослідженні історика Е. Еріксона зазначено, що напередодні балканських війн артилерійський парк турків був численним, проте багато гармат було розташовано в укріпленнях і вони були мало корисні для польової армії. До речі, турецькі збройні сили у 1912 р. мали на озброєнні у своєму розпорядженні 892 стволи польової артилерії, 42 гармати кінної артилерії, 95 гаубиць і 174 гірські гармати і гаубиці, усього – 1 203 одиниць. Решта, 1 115 одиниць, була стаціонарною артилерією, постійно розміщеною в одному з укріплених районів імперії: на Босфорі, в Дарданеллах, а також у фортецях Адріанополь, Ерзурум, Янніна, Салоніки, Смирна та інших районах [14, р. 54–55].

Вищезазначені факти досить переконливо показують військову ретроспективу історії фортифікації на Балканах як вагому і витратну частину військової справи досліджуваного періоду. Очевидною є і роль впливу військових інженерів на стан оборони Румунії та Османської імперії.

Удосконалення військового управління (формування Генеральних штабів та військової розвідки). Друга половина ХІХ ст. час формування Генеральних штабів в провідних державах Європи. Зразком цього центру управління системної підготовки держави до війни був Генеральний штаб Пруссії створений у 50–60-ті рр. ХІХ ст. Г. фон Мольтке. Процес та складності пошуку шляхів будівництва Генерального штабу, наприклад в Австро-Угорщині ретельно розібрані американським дослідником Л. Скоттом [42, р. 31–38]. Складним був шлях створення Генерального штабу у Франції. Пошук відвертої форми існування штабу продовжився з 1871 до 1911 рр., коли він став нагадувати імперський Генеральний штаб Німеччини [40, р. 22–34]. Відповідно важко йшов процес створення Генерального штабу і в арміях Південно-Східної Європи.

В Болгарії Генеральний штаб перетворився на німецький зразок на початку ХХ ст. Як згадував болгарський генерал Н. Іванов, процес формування цього органу управління був складним [32, с. 123]. Автори праці з історії болгарської армії вказують, що в 1892 р. було запроваджено розв'язання тактичних завдань офіцерами, в 1900 р. були введені спеціальні навчання з офіцерами Генерального штабу. Однією з дуже важливих цілей, переслідуваних ними, є формування єдності в поглядах офіцерів Генерального штабу. Крім знання стратегії і тактики, до них належали знання в топографії, військовій історії та військовій географії тощо. Ці заходи наближали підготовку офіцерів до вимог часу [56, с. 124].

Дуже складним був процес формування Генерального штабу в Сербії. У 1876 р. було засновано Генеральний штаб, підпорядкований військовому відомству [28, с. 94]. У Генеральному штабі було лише 15 офіцерів. У той період продовжувався пошук форми діяльності центру оперативного управління армії. Як вказував історик сербської армії С. Джукіч, тільки на початку ХХ ст. Генеральний штаб став відповідати вимогам часу [5, с. 58].

В османській армії, в 1877 р. пройшли навчання за програмою офіцерів Генерального штабу лише 132 командира. Незважаючи на створення в 1860 р. Генерального штабу османської армії, центру управління збройними силами в європейському розумінні не існувало, функції різних штабів дублювалися та не були ефективними [17, s. 616]. Організація Генерального штабу трансформувалася у відповідну європейським зразкам лише в 1908 р. [12, р. 7; 13].

Складно проходила розбудова Генерального штабу в Румунії та Греції.

Створення воєнної розвідки як елемента організаційної структури військових відомств стало ще однією ознакою військових реформ за моделлю армій Європи. Наприкінці ХІХ ст. починає формуватися розвідувальна служба в арміях балканських держав. Однією з причин поразки Сербії у війні з Болгарією в 1885 р. була відсутність у сербській армії організованої розвідувальної служби, яка б постійно вивчала супротивника в мирний і воєнний час. Командування сербів не знало, як зібрати й аналізувати весь військово-політичний матеріал про потенціал Болгарії, її стратегічний резерв, чисельність армії та наявне озброєння [4, с. 191]. Болгари наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. активно працювали над створенням військової розвідки у своїй армії [57, с. 120–125].

У цей же період на Балканах ішов активний процес створення військових розвідувальних служб у більшості країн регіону.

Військова медицина в збройних силах Балкан. Поліпшення медичного забезпечення збройних сил було важливим чинником військових реформ. Показово, що під час Кримської війни 1853-1856 рр. тільки французька армія з 95 тис. солдатів (які загинули під час війни від хвороби) втратила 75 тис., що змусило уряд Франції зайнятися реформуванням військової медицини в армії [81].

Слабкі фінансові можливості та відсутність достатньої кількості лікарів у всіх балканських арміях призвели до численних людських втрат, пов'язаних із порушенням санітарних норм під час війн, які відбувалися в регіоні. Наприкінці ХІХ ст., закордонні професійні військові довідники вказували на слабкість медичного забезпечення армій Румунії, Греції [82, р. 14,109].

Медичне забезпечення в Османській імперії, в досліджуваний час перебувало в стані становлення військової медицини, була величезна нестача навчених людей [83, s. 63].

На початку ХХ ст., на Балканах стан медичного забезпечення в арміях регіону мав певні труднощі. Наприклад, підкреслює роль військової медицини в реформах збройних сил і той факт, що під час Балканських війн 1912–1913 рр. турецька та болгарська армії зазнали численних втрат від епідемії холери [14, р. 129]. Нагадаємо, що напередодні воєн 1912–1913 рр. військове міністерство Болгарії субсидувало навчання 56 студентів-медиків за кордоном [5, с. 194].

Іноземні військові агенти під час війни 1912 р. спостерігали незадовільний стан санітарної частини в сербській і в чорногорській армії [22; 30, с. 659]. Наприклад, австрійський військовий агент при армії в Сербії майор О. Гелінек, під час війни з Болгарією в 1913 р. підкреслював: «...Серби були змушені приймати лікарів з Угорщини, використовувати німецьких бактеріологів як хірургів <...> Робота в госпіталях Сербії йшла добре після прибуття іноземної допомоги (близько 90 лікарів, з численним медичним персоналом і великою кількістю санітарних матеріалів), у той час як ситуація в резервних госпіталях на полі бою мала недоліки» [22, с. 145]. Іноземні санітарні місії були присутні і болгарських військах [31, с. 107].

У 1912 р., під час війни з Туреччиною, в болгарській армії були великі втрати під час епідемії холери. За інформацію історика Е. Еріксона, санітарні втрати армії були більш ніж бойові [14, р. 129]. Проте значну допомогу у створенні ефективної військової медицини балканським арміям надали армійські медики зі складу іноземних санітарних місії.

Висновки. Вищенаведений матеріал дає змогу дійти висновку, що друга половина ХІХ – початок ХХ ст. став часом активних військових перетворень практично всіх армій балканських держав. Без сумніву, прикладом, орієнтиром і метою військових реформ були моделі європейських армій. Одну з вирішальних ролей у реформах відігравали військові інструктори, запрошені з європейських армій. Багаторічна робота над реформуванням збройних сил дала суттєві результати у підвищенні боєздатності військ.

Разом з тим Греція, Сербія та Болгарія мали більш продуктивні військові перетворення. Порівнюючи військові реформи у християнських країнах з модернізацією в армії Османської імперії, зазначимо, що вищий рівень освіти та національна мотивація дали змогу створити супротивникам Стамбула ефективні збройні сили. Низка помилок, яких припустилися турецькі військові під час проведення реформ і мобілізації 1912 р., не дозволили реалізувати всі реальні можливості під час війни, що стала справжнім іспитом реформ. Негативним явищем було навчання в різних країнах Європи, яке, зазвичай, призводило до конфлікту різних доктринальних думок офіцерів французьких, німецьких, італійських та інших військових шкіл. Це завдавало шкоди єдності та згуртованості балканських армій [див. докладніше: 4; 18; 83].

Слід також вказати на наявність чинника консервативного опору в Османській армії. Якщо, як зазначає турецький дослідник В. Сімсек, у 40-х рр.

XIX ст. османська еліта була впевнена в позитивному впливі героїчного османського минулого [85], то у 70–80-х рр. XIX ст. значна частина офіцерів, які навчалися в Європі або за європейськими методиками в турецькій військовій академії, ставала прихильниками активних реформ в армії за європейським зразком.

Проведений аналіз архівних джерел і літератури дає змогу дійти висновку, що воєнно-політичне керівництво кожної з балканських країн та Османської імперії в різні роки орієнтувалося на різні військові моделі під час будівництва власних збройних сил. Так, наприклад, Сербія орієнтувалася на російську, австрійську, французьку та німецькі армії. Болгарія, велику допомогу у створенні армії якої надала Росія, у 80-х рр. XIX ст. орієнтувалася на австро-угорську армію при реформуванні збройних сил. На початку XX ст. Болгарія взяла за зразок модель реформ поєднання декількох військових шкіл. Певний вплив на модернізацію справили й офіцери, які навчалися в Італії, Франції, Австро-Угорщині та Німеччині. Румунська армія відчула на собі і російський, і французький військові впливи. Однак після приходу до влади Кароля I країна стала орієнтуватися на Берлін і Відень. Навіть у невеликій Чорногорії на створення війська в різні періоди впливали різні військові школи. У Цетиньє, наприклад, працювали італійські офіцери, але вирішальною силою у створенні чорногорської армії виступила Російська імперія. Утім найбільш яскраво вплив різних військових шкіл можна побачити на прикладі турецьких військових реформ. Після революцій 1831 р., 1848–1849 рр. у Європі до Туреччини потрапило чимало італійських та польських військових авантюристів, угорських офіцерів, які були найняті на турецьку службу. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. військову допомогу в командуванні та організації воєнних дій Туреччини надали й англійські офіцери. Протягом 40-х – 70-х рр. XIX ст. найсильніше на реформи впливали французи. Однак з 1882 р. і до проголошення республіки армія Туреччини стала орієнтуватися на німецьку військову машину.

Що ж впливало на орієнтацію реформ армій Балканського півострова? Опрацьований науковий матеріал дає змогу стверджувати, що політична воля конкретного уряду, фінансово-економічні можливості, культурний рівень еліти і народу та інші ментальні чинники відігравали значну роль в успішній своєчасній модернізації армій на Балканах. Звичайно, не останню роль відігравали і зовнішньополітичні обставини.

Без сумніву, важливим іспитом перевірки боєздатності збройних сил були війни, що відбувалися в регіоні. Наприклад, Кримська війна 1853–1856 рр. показала незавершеність реформ османської армії, розкривши безліч проблем. Реформована армія Туреччини перемогла Сербію та Грецію в 1876 та в 1897 рр. Не менш тривожними для військової системи Сербії були війни з Туреччиною 1876 і 1877–1878 рр., а військова поразка сербів від молодого болгарської армії в 1885 р. призвела до складних військових реформ у Сербському королівстві. Не

менш показовими були й інші війни в регіоні. Але ключовим випробуванням багаторічних реформ для збройних сил досліджуваних нами країн стали Балканські війни 1912–1913 рр. Вони розкрили всі проблеми, притаманні культурно-політичній моделі країн півострова. Головним тригером реформ були військові тривоги і війни, що відбувалися в регіоні, а також бажання створення «військового важеля» для реалізації своїх політичних прагнень.

Дослідження дозволяє дійти висновку щодо значної залежності модернізації в країнах Південно-Східної Європи від зовнішньої допомоги, зокрема військових місій, озброєнь, боєприпасів і технологій виробництва зброї, методики навчання і створення національної військової школи на підставі отриманих знань офіцерами національних армій. Саме порівняльний спосіб дає змогу констатувати факт безальтернативності військової модернізації на підставі європейської військової моделі.

Список використаних джерел та літератури

1. Фалько С.А. Діяльність воєнно-інструкторських місій європейських країн і США в арміях держав, що реформували збройні сили (остання третина XIX – перша третина XX ст.): проблеми та перспективи досліджень. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 2. (18). С. 41–64.
2. Фалько С.А. Поставки зброї з Європи та США в Азію у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. Вип. 4 (30). НУОУ ім. Івана Черняховського. С. 19–31.
3. Фалько С.А. Діяльність європейських воєнно-інструкторських місій у країнах Південно-Східної Європи на початку XX ст. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2021. № 1. (13). С. 24–53.
4. Ратковић-Костић Б.С. Европеизација српске војске 1878–1903. Београд : Војна штампарија, 2006. 486 с.
5. Ђукић В.С. Страни утицај на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века. Београд. Медија центар Одбрана, 2019. 316 с.
6. Денда Д. Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941). Нови Сад: Matica srpska, 2019. 734 с.
7. Кожухаров А.Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882–1944). Варна: Тера Балканика, 2015. 258 с.
8. Петров Т. Наоружање на бугарске армије у првом Балканском рату 1912/1913 гг. *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Београд, 2013. Р. 67–77.
9. Танчев И. Българи в Чужде страхни военни заведения 1878–1912 г. София: Издателство Гутенберг, 2009. 260 с.
10. Bordeaux P.-E. Trois françaises en Grèce: Fabvier, Vosseur, Eydoux. *L'Acropole: revue du monde hellénique*. 1930. Tome V, № 17–18. Р. 47–78.
11. Wallach L.J. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preußisch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835–1919. Dusseldorf, 1976. 326 p.
12. Erickson E. Uyar M. A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. SantaBarbara, California Denver, Colorado Oxford: ABC–CLIO, History, 2009. 380 p.
13. Erickson E. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study. London: Praeger Security International, 2007. 252 p.
14. Erickson E. Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. London: Westport, Connecticut, 2003. 403 p.

15. Uyar M. The Ottoman Army and the First World War. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021. 466 p.
16. Uyar M.A. Varoĝlu Kadir. In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*. 2008. Vol. 35, No. 1. P. 180–202.
17. Uyar M. The Fish Smells from the Beginning: Ottoman Commanders of the Ottoman-Russian War of 1877–78 and the Administration of the War. *CTAD*. 2022. Year 18, Issue 36. P. 603–637.
18. Ateş B. Military Advisory Missions and The Turkish Professional Military Education: An Uneasy Relationship. *Journal of Diplomatic Research*. 2022. No. 4(1), P. 15–35. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jdr/issue/71570/1067873>
19. Yorulmaz N. Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I. London: I. B. Tauris, 2014. 349 p.
20. Grant A.J. The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. / By Jonathan A. Grant, Donald J. Stoker. Hardcover, 2003. 236. p.
21. Vashanov M., Kemaloĝlu İ. Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları. İstanbul, 2018. 254 p.
22. Денда Д. Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у београду о српској војсци у Балканским ратовима 1912/1913. *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Београд 2013, P. 125–158.
23. Стојић Б. Француске војне мисије у Балканским ратовима (1912–1913). *Војноисторијски гласник*. 2016. 1. С. 26–45.
24. Спасић К. Дневник потпуковника П.В. Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору, о борбама за Битољ 1912. године. *Мешовита грађа*. 1986. XV. 137–152.
25. Военно-статистический сборник на 1868 год. Выпуск II. Под общей редакцией Г.Ш. генерал-майора Н. Обручева. СПб., 1868. 349 с.
26. Сборник новейших сведений о вооружённых силах европейских и азиатских государств. Под ред. Целебровский В.П. СПб.: Военная типография, 1894. 674 с.
27. Иззет-Фуад-Паша. Упущенные благоприятные случаи ... : стратегическо-тактический этюд Русско-турецкой кампании 1877–1878 гг. СПб.: Тренке и Фюсно, 1901. 180 с.
28. Бендерев А.Ф. Сербско-болгарская война 1885 года. сост. Болгарск. ген. штаба кап. Бендерев. СПб.: В.В. Комарова, 1892. 502 с.
29. Чайковский А. Несколько слов о турецких военных школах и о корпусе офицеров турецкой армии. *Военный сборник*. 1876. 12. С. 399–410.
30. Потапов Н.М. Руски војни агент у Црној Гори. т. 1, Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915 г., Подгорица: Историјски институт Црне Горе; Москва: Институт за руску историју РАН, Руски државни војно-историјски архив, 2003. 596 с.
31. Ковачев С. На Генерала От Пехотата 1876–1918. София: Издател Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», 1992. 196.
32. Иванов Н. Спомени 1861–1918. Книга 1: 1861–1899. София: Издателство на Министерството на обраната, 1996. 182 с.
33. Мишић Ж. Моје Успомене. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1990. 358 с.
34. Hibbert C. The Destruction of Lord Raglan: A tragedy of the Crimean War 1854–55. London: Longmans, 1963. 338 p.
35. Howard M. The Franco-Prussian War. The German Invasion of France 1870–1871. London: Routledge, 2001. 536 p.
36. Menning W.B. Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861–1914. Indiana-Michigan Series in Russian & East European Studies. Hardcover, 1992. 352 p.
37. Persson G. The Russian Army and Foreign Wars 1859–1871. London School of Economics and Political Science, 1999. 208 p.

38. Hevia J. *The Imperial Security State: British Colonial Knowledge and Empire-Building in Asia (Critical Perspectives on Empire)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 314 p.
39. McNeill W. *The Pursuit of Power Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: University of Chicago Press, 1982. 405 p.
40. Goya M. *L'Invention de la guerre moderne : Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918*. Tallandier, 2014. 480 p.
41. Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996. 386 p.
42. Scott W.L. *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995. 253 p.
43. Upton E. *The Armies of Asia and Europe: Embracing Official Reports on the Armies of Japan, China, India, Persia, Italy, Russia, Austria, Germany, France, and England*. New York: D. Appleton and company, 1878. 446 p.
44. McGregor A.J. *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. London Connecticut: Praeger Security International. Westport, 2006. 321 p.
45. Levy A. Select The Officer Corpsin Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39. *Middle East Studies*. 1971. No. 2. P. 21–39.
46. Çelik Y. Asâkir-i Mansûre Ordu'sunda Talim Sisteminin De işmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826–1839). *The Journal of Turkish Cultural Studies*. 2008. Sayı/Issue 19. P. 87–118.
47. Stein O. The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compas*. 2019. Vol. 17, Issue 7. URL: https://www.researchgate.net/publication/333936089_The_Moltke_Myth_in_German-Turkish_relation
48. Karal E.Z. *Osmanlı tarihi: VII. cilt: Islahat Fermanı Devri 1861–1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003. 388 s.
49. Войтович Л., Голубко В. *Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. – Т.2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.)*. Харків: Фоліо, 2018. 971 с.
50. Demeter K. *Das deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat. 1650–1945*. Frankfurt: Bernard & Graefe, 1962. 321 s.
51. Serman W. *Les origines des officiers français: 1848–1870*. 1979. Paris: Publications de la Sorbonne, 1979. 406 p.
52. Steinberg W. John. *All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of Empire, 1898–1914*. Washington: Woodrow Wilson Center Press/Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2010. 383 p.
53. Kamissek C. "Transnationaler Militarismus" Politische Generationen deutscher Offiziere zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770–1870). PhD–Thesis: European University Institute. Florence, 2014. 369 s.
54. Georgescu M. La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. 2006. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832>
55. Овсянный Н.Р. *Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг.* СПб.: Изд–во Военно-исторической комиссии Главного Штаба, 1904. 175 с.
56. *Българската армия 1877–1919*. В. Василев, Г. Вълков, Й. Митев, Н. Недев. София: Военно изд-во, 1988. 355 с.
57. Мишев Р. *Епизоди от история та на европейското и българско разузнаване 1878–1918*. Балкански и общоевропейски проекции. В. Търново: «Ивис», 2018. 334 с.
58. Максимович В. *Военные связи и отношения Сербии и России (1806–1917)*. Югославия, Белград: Русский архив, 1930. С. 259–316.
59. Ortaylı İ. *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981. 148 p.

60. Durgun B. Turkish–German military Relations and the Balkan Wars. *Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*. 2017. V/1. S. 217–238.
61. Masaya N. Les missions militaires française sau Japon entre 1867 et 1889. Thèse de doctorat de l'Université Sorbonne: Paris. Université Sorbonne, 2018. 466 p.
62. Nunn F.M. Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940. University of Nebraska Press, 1983. 365 p.
63. Aksan H.V. Ottoman wars 1700–1870: An empire besieged. Harlow: Pearson Longman, 2007. 620 p.
64. Татић У. Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861–1865). *Vojno istorijski glasnik*. 2014. № 1. С. 59–85.
65. Παναγιώτης Σ. Η επιδραση της γαλλικης εξωτερικης πολιτικης στη Διαμορφωση τηςελληνικης στρατηγικης σκεψης (1830–1939). 2016. URL: http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf.
66. Sleman R. Tanzimat döneminde osmanli-fransa askerî ilişkileri. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt*. 2021. Cilt 2, Sayı 1. S. 1–29.
67. Out P. L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878–1940). *Revue historique des armées*. 2006. № 244. P. 38–49. URL: <https://journals.openedition.org/rha/392>
68. Grant J.A. The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. J.A. Grant, D.J. Stoker. Connecticut London: Westport, Hardcover, 2003. P. 25–42.
69. Yılmaz V.I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar. İstanbul: Kastaş Yayınlar, 1993. 318 s.
70. Cantemir M.İ. Osmanlı-Prusya münasebetleri (1808–1871). Yayınlanmamış: Doktora tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2019. 239 s.
71. Ответ на письмо Статс-Секретаря Гирса от 9 марта 1888. По делу о принятом купцом Николаем Новиковым подряде на поставку в болгарскую армию 30 тыс. винтовок Бердана и 2 тыс. револьверов. март 1888. *РГВИА*. (Российский государственный военно-исторический архив) Ф. 401. Оп. 4/917. Д. 1. Л. 1–13.
72. Seewald B. Karl Wilhelm V. Heideck: Ein bayerischer General Imbefreiten Griechenland (1826–1835). München: Oldenbourg, 1994. 316 s.
73. Dunn P.J. Missions or mercenaries? European military advisors in Mehmed Ali's Egypt, 1815–1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815–2007*. Edited by D. Stoker. Londra: Routledge, 2008. P. 11–26.
74. Татић У. Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*. 2013. №1. С. 71–80.
75. Duran S. La guerre de Crimée et les réseaux de transports dans l'Empire ottoman (1854–1856). *Varia*. 2015. No. 3. P. 59–89.
76. Delaroché J-M. Droit d'ingérence et concurrence militaire internationale en Méditerranée orientale: les puissances européennes et le maintien de l'ordre dans les Balkans, du traité de Berlin (1878) à la Première Guerre mondiale: Mémoire pour le diplôme de docteur en spécialités historique. Université Charles de Gaulle. Lille, 2016. 334 p.
77. Ruis E. Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913–1914. Just Publishers, 2013. 256 p.
78. Pasqualini G. Carabinieri Reali in Grecia (1912–1923). *Missioni militari italiane all'estero in tempo di pace (1861–1939)*. Atti del Convegno di Studi tenuto a Milano presso la Scuola Militare del l'Esercito nei giorni 25–26 ottobre 2000. Roma, 2001. P. 321–342.
79. Секретная записка об укреплённой линии Фокшаны-Немолоаса-Галац. 1912 г. *РГВИА*. Ф. 2000. Оп. 1. Д. 3092. Л. 3–32 об.

80. Alexandrescu V. Istoria militară a poporului român Vol. V. Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea independenței de stat pînă la înfăptuirea Marii Uniri din 1918. România în anii primului război mondial. București: Editura Militara, 1988. 932 s.
81. Fredj C. Compter les morts de Crimée: un tournant sur l'identité professionnelle des médecins de l'armée française (1865–1882). *Dans Histoire, économie & société*. 2010. No. 3. P. 95–108.
82. Вооруженные силы Румыния, Сербия, Черногория, Египет и Греция. Спб.: Издание Военно-ученого комитета Главного штаба, 1876. 113 с.
83. Yurdakul E.S. 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri. Doktora Tezi: Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yayınlanmamış. Ankara, 2015. 392 s.
84. Gök H. Arşiv balgelerinin ışığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834–1883): Tez Doktora. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005. 244 s.
85. Şimşek V. The First “Little Mehmeds”: Conscripits for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*. 2014. No. 44. P. 265–311.

References

1. Falko, S.A. (2022). Diyalnist voyenno-instruktorskykh misij yevropejskykh krayin i SShA v armiyakh derzhav, shho reformuvaly zbrojni syly (ostannya tretyna XIX – persha tretyna XX st.): problemy ta perspektvyv doslidzhen. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi: naukovyj zhurnal*, 2, (18), pp. 41–64. [In Ukrainian].
2. Falko, S.A. (2019). Postavky zbroji z Yevropy ta SShA v Aziyu u druhij polovyni XIX – pochatku XX st.: porivnyalny janaliz. *Voyenno-istorychnyj visnyk*, 4, (30), pp. 19–31. [In Ukrainian].
3. Falko, S.A. (2021). Diyalnist yevropejskykh voyenno-instruktorskykh misij u krayinakh Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy na pochatku XX st. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi: naukovyj zhurnal*, 1, (13), pp. 24–53. [In Ukrainian].
4. Ratkovyĥ-Kostyĥ, B.S. (2006). *Evropeyzacyj asrpske vojske 1878–1903*. Beograd: Vojna shtamparyja. [In Serbian].
5. Ђукућ, V.S. (2019). *Strany utycaj na razvoj srpske vojne doktryne u XIX y prvoj decenyjy XX veka*. Beograd. Medyja centar Odbrana. [In Serbian].
6. Denda, D. (2019). *Shlem y shajkacha: vojny faktor y juhoslovensko-nemachky odnosa (1918–1941)*. Novy Sad. : Matica srpska. [In Serbian].
7. Kozhukharov, A.N. (2015). *Obuchenyeto na bŭlharskyte morskyy ofycery zad hranyca (1882–1944)*. Varna: Tera Balkanyka. [In Bulgarian].
8. Petrov, T. (2013). *Naoguzhaĥe na buharske armye u prvom Balkanskom ratu 1912/1913 hh*. Balkansky ratovy 1912/1913: nova vyĥeĥa y tumacheĥa. Beograd, pp. 67–77. [In Bulgarian].
9. Tanchev, Y. (2009). *Bŭlhary v Chuzhdestranny voennouchebny zavedenyya 1878–1912 h*. Sofyya: Yzdatelstvo Hutenerh. [In Bulgarian].
10. Bordeaux, P.-E. (1930). Trois françaises en Grèce: Fabvier, Vosseur, Eydoux. *L'Acropole: revue du monde hellénique*, V, 17–18, pp. 47–78. [In French].
11. Wallach, L.J. (1976). *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preuisch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835–1919*. Dusseldorf. [In German].
12. Erickson, E. Uyar, M. (2009). *A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk*. Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford: ABC–CLIO, History. [In English].
13. Erickson, E. (2007). *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*. London: Praeger Security International. [In English].
14. Erickson, E. (2003). *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913*. London: Westport, Connecticut. [In English].
15. Uyar, M. (2021). *The Ottoman Army and the First World War*. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge. [In English].

16. Uyar, M. (2008). Varoĝlu Kadir. In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*, Vol. 35, No. 1, pp. 180–202. [In Turkish].
17. Uyar, M. (2022). The Fish Smells from the Beginning: Ottoman Commanders of the Ottoman-Russian War of 1877–78 and the Administration of the War. *CTAD*, Year 18, Issue 36, Rpp 603–637. [In English].
18. Ateş, B. (2022). Military Advisory Missions and The Turkish Professional Military Education: An Uneasy Relationship. *Journal of Diplomatic Research*, 4 (1), pp. 15–35. [Online]. Available from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jdr/issue/71570/1067873> [In English].
19. Yorulmaz, N. (2014). *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I*. London: I. B. Tauris. [In English].
20. Grant, A.J. (2003). The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. Jonathan A. Grant, Donald J. Stoker. Hardcover. [In English].
21. Bashanov, M., Kemaloĝlu İ. (2018). *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları*. İstanbul. [In Turkish].
22. Denda, D. (2013). Zavrshny yzveshtajy austrouharskoh vojnoh atashea u beohradu o srpsko jvojsy u Balkanskym ratovyma 1912/1913. *Balkansky ratovy 1912/1913: nova vuĥeĥa y tutacheĥa*. Beograd, pp. 125–158. [In Serbian].
23. Stojyĥ, B. (2016). Francuske vojne mysyje u Balkanskym ratovyma (1912–1913). *Vojnoystoryjsky hlasnyk*, 1. S. 26–45. [In Serbian].
24. Spasyĥ, K. (1986). Dnevnyk potpukovnyka P. V. Furnyjea, francuskoh vojnoh atashea za Srbyju y Crnu Horu, o borbama za Bytoĭ 1912. hodyne. *Meshovyta hraĥa*. XV. 137–152. [In Serbian].
25. (1868). *Voенno-statystycheskyj sbornyk na 1868 hod*. Vypusk II. Pod obshhej redakcyey H.Sh. general-majora N. Obrucheva. SPb. [In Russian].
26. (1894). *Sbornyk novejshykh svedenyj o voорuzhenykh sylakh evropejskykh y azyatskykh hosudarstv*. Pod red. Celebrovskyj V.P. SPb.: Voennaya typhografyya. [In Russian].
27. Fuad-Pasha, Y. (1901). *Upushhennye blahopryyatnye sluchay ... : stratehychesko-taktycheskyj etyud Russko-tureckoj kampany 1877–1878 hh*. SPb.: Trenke y Fyusno. [In Russian].
28. Benderev, A.F. (1892). *Serbsko-bolharskaya vojna 1885 hoda*. sost. Bolharsk. hen. shtaba kap. Benderev. SPb.: V. V. Komarova. [In Russian].
29. Chajkovskyj, A. Neskolko slov o tureckykh voennykh shkolakh y o korpuse ofycerov tureckoj armyy. *Voennyj sbornyk*. 1876, 12., pp 399–410. [In Russian].
30. Potapov, N.M. (2003). *Rusky vojny ahent u Crnoj Hory. t. 1, Yzvjeshtajy, raporty, telehramy, pysma: 1902–1915*. h., Podhoryca: Ystoryjsky ynstitut Crne Hore; Moskva: Ynstytut za rusku ystoryju RAN, Rusky drzhavny vojno-ystoryjsky arkhyv. [In Serbian].
31. Kovachev, S. (1992). *Na Henerala Ot Pexotata 1876–1918*. Sofyya: Yzdatel Voennyozdatelsky kompleks “Sv. HeorhyPobedonosec”. [In Bulgarian].
32. Yvanov, N. (1996). *Spomeny 1861–1918. Knyha 1: 1861–1899*. Sofyya: Yzdatelstvo na Mynysterstvoto na obranata. [In Bulgarian].
33. Myshyĥ, Zh. (1990). *Moje Uspomene*. Beograd: Beohradsky yzdavachko-hrafycky zavod. [In Serbian].
34. Hibbert, C. (1963). *The Destruction of Lord Raglan: A tragedy of the Crimean War 1854–55*. London: Longmans. [In English].
35. Howard, M. (2001). *The Franco-Prussian War. The German Invasion of France 1870–1871*. London: Routledge. [In English].
36. Menning, W.B. (1992). *Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861–1914*. Indiana-Michigan Series in Russian & East European Studies. Hardcover. [In English].
37. Persson, G. (1999). *The Russian Army and Foreign Wars 1859–1871*. London School of Economics and Political Science. [In English].

38. Hevia, J. (2015). *The Imperial Security State: British Colonial Knowledge and Empire-Building in Asia (Critical Perspectives on Empire)*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
39. McNeill, W. (1982). *The Pursuit of Power Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
40. Goya, M. (2014). *L'Invention de la guerre moderne : Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918*. Tallandier. [In French].
41. Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster. [In English].
42. Scott, W.L. (1995). *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport, Connecticut: Greenwood Press. [In English].
43. Upton, E. (1878). *The Armies of Asia and Europe: Embracing Official Reports on the Armies of Japan, China, India, Persia, Italy, Russia, Austria, Germany, France, and England*. New York: D. Appleton and company. [In English].
44. McGregor, A.J. (2006). *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. London Connecticut: Praeger Security International. Westport. [In English].
45. Levy, A. (1971). Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39. *Middle East Studies*, 2, pp. 21–39. [In English].
46. Çelik, Y. (2008). Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sistemini De işmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826–1839). *The Journal of Turkish Cultural Studies*, Sayı/Issue 19, pp. 87–118. [In Turkish].
47. Stein, O. (2019). The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compass*, Vol. 17, Issue 7. [Online]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/333936089_The_Moltke_Myth_in_German-Turkish_relation [In English].
48. Karal, E.Z. (2003). *Osmanlı tarihi: VII. cilt: Islahat Fermanı Devri 1861–1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. [In Turkish].
49. Vojtovych, L., Holubko V. (2018). *Istoriya vijn i vijskovoho mystectva: v 3-x t. – T. 2. Vid profesijnykh najmanykh armij do masovykh (mobilizacijnykh) armij (pochatok XVI st. – pochatok XX st.)*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
50. Demeter, K. (1962). *Das deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat. 1650 – 1945*. Frankfurt: Bernard & Graefe. [In German].
51. Serman, W. (1979). *Les origines des officiers français : 1848–1870*. Paris : Publications de la Sorbonne. [In French].
52. Steinberg, W.J. (2010). *All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of Empire, 1898–1914*. Washington: Woodrow Wilson Center Press / Baltimore: The Johns Hopkins University Press. [In English].
53. Kamissek, C. (2014). *“Transnationaler Militarismus” Politische Generationen deutscher Offiziere zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770–1870)*. PhD–Thesis: European University Institute. Florence. [In German].
54. Georgescu, M. (2006). La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/rha/5832> [In French].
55. Ovsyanyj, N.R. (1904). *Bolharskoe opolchenye y Zemskoe vojsko. K ystoryy hrazhdanskoho upravlenyya y okkupacyy v Bolharyy 1877–78–79 hh*. SPb.: Yzd–vo Voенno-ystorycheskoj komyssey Hlavnoho Shtaba. [In Russian].
56. (1988). *Bълharskata armyya 1877–1919*. V. Vasylev, H. Vълkov. J. Mytev, N. Nedev. Sofyya: Voennoyzd-vo. [In Bulgarian].
57. Myshev, R. (2018). *Epyzody ot ystoryyata na evropejskoto y bълharsko razuznavane 1878–1918. Balkansky y obshhoevropejsky proekcyu*. V. Tърново: “Yvys”. [In Bulgarian].
58. Maksymovych, V. (1930). *Voennye svyazy y otnoshenyya Serbyy y Rossyy (1806–1917)*. Yuhoslavyya, Belhrad: Russkyj arkhyv, pp. 259–316. [In Russian].

59. Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. [In Turkish].
60. Durgun, B. (2017). Turkish–German military Relations and the Balkan Wars. *Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic* 1/1, S. 217–238. [In English].
61. Masaya, N. (2018). *Les missions militaires françaises au Japon entre 1867 et 1889*. Thèse de doctorat de l'Université Sorbonne: Paris. Université Sorbonne. [In French].
62. Nunn, F.M. *Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940*. University of Nebraska Press, 1983. [In English].
63. Aksan, H.V. (2007). *Ottoman wars 1700–1870: An empire besieged*. Harlow: Pearson Longman. [In English].
64. Tatyh, U. (2014). Ypolyt Monden u Srbyjy. Druhy boravak (1861–1865). *Vojno istorijski glasnik*, 1, pp. 59–85. [In Serbian].
65. Panagiotis, S. (2016). *Ictum a consiliis alienis Gallicis ad opportunas cogitationes Graecas formandas (1830–1939)*. [Online]. Available from: http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf [In Greek].
66. Sleman, R. (2021). Tanzimat döneminde osmanlı-fransa askerî ilişkileri. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt*. Cilt 2, Sayı 1, ss. 1–29. [In Turkish].
67. Otu, P. (2006). L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878–1940). *Revue historique des armées*, 244, pp. 38–49. [Online]. Available from: <https://journals.openedition.org/rha/392> [In French].
68. Grant, J.A. (2003). The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. J.A. Grant, D.J. Stoker. Connecticut London: Westport, Hardcover, pp. 25–42. [In English].
69. Yılmaz, V.I. (1993). *Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*. İstanbul: Kastaş Yayınlar. [In Turkish].
70. Cantemir, M.İ. (2019). *Osmanlı-Prusya münasebetleri (1808–1871)*. Yayınlanmamış: Doktora tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. [In Turkish].
71. (1888). Otvet na pismo Stats-Sekretarya Hyrsa ot 9 marta 1888. Po delu o prinyatom kupcom Nykolaem Novykovym podryade na postavku v bolharskuyu armyyu 30 tys. Vyntovok Berdana y 2 tys. revolverov. *RHVYA*. (Rossyjskyj hosudarstvennyj voenno-ystorycheskyj arkhiv) F. 401. Op. 4/917. D. 1. L. 1–13. [In Russian].
72. Seewald, B. (1994). *Karl Wilhelm V. Heideck: Ein bayerischer General Im befreiten Griechenland (1826–1835)*. München: Oldenbourg. [In German].
73. Dunn, P.J. (2008). Missions o rmercenaries? European military advisors in Mehmed Ali's Egypt, 1815–1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815–2007*. Edited by D. Stoker. Londra : Routledge, pp. 11–26. [In English].
74. Tatyh, U. (2013). Ypolyt Monden u Srbyjy. Prvy boravak (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*, 1, pp. 71–80. [In Serbian].
75. Duran, S. (2015). La guerre de Crimée et les réseaux de transports dans l'Empire ottoman (1854–1856). *Varia*, 3, pp. 59–89. [In French].
76. Delaroche, J-M. (2016). *Droit d'ingérence et concurrence militaire internationale en Méditerranée orientale: les puissances européennes et le maintien de l'ordre dans les Balkans, du traité de Berlin (1878) à la Première Guerre mondiale: Mémoire pour le diplôme de docteur en spécialités historique*. Université Charles de Gaulle. Lille. [In French].
77. Ruis, E. (2013). *Vechtmisssie Nederlandse militairen in Albanie 1913–1914*. Just Publishers. [In Dutch].
78. Pasqualini, G. (2001). Carabinieri Reali in Grecia (1912–1923). *Missioni militari italiane aleestero in tempo di pace (1861–1939)*. Atti del Convegno di Studi tenuto a Milano presso la Scuola Militare del l'Esercito nei giorni 25–26 ottobre 2000. Roma, pp. 321–342. [In Italian].

79. (1912) Sekretnaya zapyska ob ukreplennoj lynyy Fokshany-Nemoloasa-Halac. *RHVYA*. F. 2000. Op. 1. D. 3092. L. 3–32 ob. [In Russian].
80. Alexandrescu, V. (1988). *Istoria militară a poporului român Vol. V. Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea independenței de stat pînă la înfăptuirea Marii Uniri din 1918*. România în anii primului război mondial. București: Editura Militara. [In Romanian].
81. Fredj, C. (2010). Compter les morts de Crimée: un tournant sur l'identité professionnelle des médecins de l'armée française (1865–1882). *Dans Histoire, économie & société*, 3. pp. 95–108. [In French].
82. (1876). *Vooruzhennye syly Rumynyya, Serbyyya, Chernohoryyya, Ehypt y Hrecyya*. Spb.: Yzdanye Voenno-uchenooho komyteta Hlavnoho shtaba. [In Russian].
83. Yurdakul, E.S. (2015). *1877–1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri*. Doktora Tezi: Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yayınlanmamış. Ankara. [In Turkish].
84. Gök, H. (2005). *Arşiv balgelerinin ışığında Kara Harp Okulu tarihi (1834–1883)*. : Tez Doktora. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. [In Turkish].
85. Şimşek, V. (2014). The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*, 44, pp. 265–311. [In Turkish].

Falko S. Features and Consequences of Military Modernization in the Balkans 1856–1914: a Comparative Analysis.

The study of military modernization phenomenon in the countries of the Balkan region and its impact on the socio-political, military-economic, cultural directions of social development in the countries of the region is a promising subject for further scientific research. It allows us to study a complex development of states building and military reforms influence on its dynamics.

The study focuses on the study of some specifics of military reforms in the region of South-East Europe. The time frame studied involves the middle of the 19th century, including the beginning of the First World War. This is the period of the armed forces formation in independent Serbia, Romania, Bulgaria, Montenegro and implementation of active reforms in the Ottoman and Greek armies. The comparative method of the reforms implementation in the armed Christian countries of the Balkan Peninsula with the transformations in the army of the Ottoman Empire carried out in the study period allows us to clarify a number of peculiarities and complex it is in reforming.

The clarification of a number of the reforms elements enables us to conclude that borrowings from the European armies models, primarily from German and French armies, plays a crucial role in military modernization in the Balkans. It covers such factors as education obtained in European military universities; purchase of the latest weapons in the advanced countries of Europe and the USA; engaging foreign military specialists as instructors for organizing of units and formations training; headquarters establishment; participation in planning and organization of military actions; military medicine development; officers training in the armies of European countries; creation of a military mobilization reserve according to the German or French standard.

The results of military reforms in the armies of Greece, Serbia, Bulgaria, Romania and Montenegro are specified. The consequences of military modernization affecting the state of the Balkan countries armies on the eve of the First World War are clarified.

Keywords: *military modernization, armed forces, military reforms, Balkan countries, military trainers, training in Europe.*